

Сивата икономика в представите на работодателите – подходи и основни резултати

Емилия Ченгелова*

Резюме: Изследването на икономиката "в сянка" със сигурност е едно от най-сериозните методологически предизвикателства. Конструирването на релевантна, успешно работеща методология за измерване на същността, формите, проявленията, обхвата и моделите на сивата икономика се оказва сложна и многоаспектна изследователска дейност.

Настоящата статия описва опита на един от българските екипи, работещи в областта на измерването на нерегистрираните икономически дейности. Статията разкрива методологическите подходи, инструменти и техники за изследване на образа на сивата икономика сред работодателите от България. Изследването е проведено в рамките на проекта "Ограничаване и превенция на неформалната икономика", изпълняван от Асоциацията на индустриалния капитал в България (АИКБ), с финансовата подкрепа на Оперативна програма "Развитие на човешките ресурси" 2007 - 2013, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз и Република България.

В статията се прави разграничение между множеството понятия, с които се описват нерегистрираните икономически

дейности, и се предлага собствена дефиниция за явлениято "сива икономика". На тази основа е разработена система от емпирични индикатори и инструментариум за изследване образа на сивата икономика сред работодателите в България.

Резултатите от изследването са представени в синтезиран вид, като акцентите са поставени върху съществено важните от социологическа гледна точка проблеми. Разгледани са доминиращите оценки и представи на работодателите за сивата икономика като явление, идентифицирани са тенденциите в обхвата и проявлението на сивите практики. Специално внимание е отделено на мотивите на работодателите за работа в сивия сектор и на изясняване ролята на държавата като регулатор на дейността на икономическите субекти, в частност за ограничаването на сивия сектор в националната икономика.

Ключови думи: сива икономика, методология за изследване образа на сивата икономика сред работодателите, индикатори за изследване образа на сивата икономика сред работодателите, методи за набиране на емпирична информация за сивата икономика, анализ на данни от емпирични изследвания за сивата икономика.

JEL: E26, O17, D73.

* Емилия Ченгелова е доктор, доцент в Института за изследване на обществата и знанието – БАН. Адрес за кореспонденция: София 1000, ул. Московска № 13 А, e-mail: chengelova@gmail.com

Увод

В световен мащаб икономиката в сянка се приема като негативно явление, придобиващо опасно високи размери и обхващащо множество области от социално-икономическия живот. Негативите от сенчестите практики са както общо валидни, така и с елементи на регионална специфика за различните държави и степен на развитие на икономиката. В зависимост от степента на развитие и културно-историческите особености, държавите от различните региони се сблъскват с различни лица на неотчетената икономика. В едни региони на света тя играе ролята на механизъм, компенсиращ пропуските в преразпределителните механизми на държавата. Другаде неотчетената икономика е обективен резултат от реструктурирането на икономиките и създаването на нови ценности и предприемаческа култура. В част от развиващите се страни икономиката в сянка е безалтернативната форма на активност, което поражда специфични проблеми и изисква от правителствата и обществото поспециални подходи за третирането и ограничаването на нерегистрираната икономика.

Икономиката в сянка присъства широко в българската действителност, като по всеобщо признание на нася огромни щети на конкурентоспособността на българската икономика, на публичните социалноосигурителни системи, на легалния бизнес и не на последно място – възпрепятства развитието на човешкия капитал. Интере-

сът на българските изследователи към икономиката в сянка следва "дневния ред" на обществото, поради което има различен интензитет през годините на прехода (4, 1999, с. 26-32). Сивата икономика и ефектите от нея върху социално-икономическия и политическия живот на българското общество са предмет на засилен изследователски интерес след 2002 г. (7, 2006; 8, 2008; 9, 2009, с. 14-20). Проведени са значими, целенасочени изследвания¹, част от които намират широка публичност и са последвани от приемането на конкретни мерки за ограничаването на сивия сектор в страната.

1. В търсене на параметрите на скритата икономика

При социологическата интерпретация на същността, обхвата и проявленията на сивата икономика обект на изследване са предимно работодателите от различни индустриални сектори. Като се използват възможностите на количествените и качествените методи, се правят опити да се улови "скритото" в извършваните от икономическите субекти дейности. Оценката върви в две плоскости: 1) оценяване на относителните дялове и проявленията на неотчетените икономически дейности и 2) установяване на представите, оценките и субективните нагласи на работодателите към явлението "сива икономика".

Систематизиран опит за прилагането на холистичен подход към измерването и обяснението на сивата икономика е направен в рамките на изпълнявания от Асоциацията на индустриалния капитал в

¹ Сериозен интерес към проблемите на скритата икономика проявяват екипи от УНСС под ръководството на проф. г-р В. Гоев, Икономическият институт на БАН и редица неправителствени организации, като Институтът за пазарна икономика (ИПИ), Центърът за икономическо развитие (ЦИР) и Центърът за изследване на демокрацията (ЦИД). Редица задълбочени публикации са резултат на този интерес.

България (АИКБ) проект "Ограничаване и превенция на неформалната икономика"². Обект на емпирично изучаване и анализ са представите, мненията и оценките на различни групи от обществото за основните качествени и количествени параметри на неформалната икономика (5, 2006, с. 1-23; 6, 2010, с. 3). За целта през периода април-декември 2010 г. са проведени **серия от национално представителни изследвания: 1) изследване на обществените нагласи и толерантност към сивата икономика, 2) изследване на оценките и представите на работодателите спрямо сивата икономика и 3) изследване на нагласите и оценките на служителите и работниците към сивата икономика.** Инструменталният замисъл и познавателните функции на серията от изследвания са конкретизирани в зависимост от особеностите на целевите групи. Предмет на изследванията са същността, проявленията, относителните дялове на разпространение и практиките за осъществяване на икономиката в сянка.

Диверсифицирането на изследователския подход и търсенето на максимален брой гледни точки не е случайно. Това е опит да се овладеят множеството методологически предизвикателства, съпътстващи изучаването на обществените нагласи, оценки и представи за сивата икономика. **От една страна,** темата е сред най-силно табуираните и предполага трудно, изпълнено с подвеждаща информация "говорене". **От друга страна,** едни и същи изследвани

процеси и явления се оценяват по различен начин през очите на различните участници в тези процеси. Предвид особеностите при формирането на обществените нагласи и уникалността в социалното "битие" на обществените стереотипи, нагласи и оценки, логично е да се приеме, че всяка от различните генерални съвкупности е носител на уникални представи и модели за интерпретиране на сенчестата икономика.

2. Методология на изследване на образа на сивата икономика сред работодателите

В този текст се ограничаваме върху представянето на едно от горещитираниите изследвания – **изследването на образа на сивата икономика сред работодателите в България.** По своя обхват изследването е **национално представително,** а замисълът и гносеологическата му насоченост е **да бъдат изучени и анализирани представите, мненията и оценките на българските работодатели за основните качествени и количествени характеристики на сивата икономика.**

2.1. Основни подходи

При изследването на представите, оценките и нагласите на работодателите към сивата икономика са приложени два основни подхода – **статистическият и социологическият:**

² Описаните в настоящата статия методологически подходи са реализирани в рамките на проекта "Ограничаване и превенция на нерегистрираната икономика", осъществяван от АИКБ в партньорство с КНСБ. Авторката на статията изпълнява позицията "Ключов експерт-Социолог" в цитирания проект и в това свое качество е разработила описаните в статията методологически подходи за измерването на нагласите, оценките и представите за сивата икономика в България. Чрез настоящата статия тези подходи се представят за пръв път в българското академично публично пространство.

³ В рамките на проекта е възприето понятието "неформална икономика", което съответства на подходите на Международната организация на труда и разбирането на Икономическия и социален съвет на Р България, който в две свои становища (от 2006 и 2010 г.) дефинира явлениято и предлага пакети от мерки за ограничаването на неговите проявления в страната. Независимо от това, при анализа на данните от изследванията като синоними се употребяват и други понятия, като "сива икономика", "нерегистрирана икономика", "икономика в сянка", "сенчеста икономика".

Статии

- **Първият подход (статистическият)** гарантира получаването на представителна информация и позволява извършването на процедурите интерполация и генерализация на получените резултати върху изследваните генерални съвкупности. Създаването на методологически условия за осигуряването на представителност (репрезентативност) на набраната чрез този тип проучвания и допитвания емпирична информация е абсолютно задължително, тъй като без неговото наличие събраните данни в най-добрия случай могат да послужат за констатации и изводи, касаещи единствено изследваните единици, но не и генералната съвкупност като цяло. Затова статистическият (съвкупностният подход) е необходимата методологическа гаранция, че получените резултати могат да служат като емпирична база за формулирането на общи изводи и констатации, разпространящи се върху генералните съвкупности като цяло (в случая – върху работодателите в страната);
- **Вторият подход (социологическият)** е общата логическа матрица за "прочит" и анализ на изследваните процеси. Основните акценти се поставят върху идентифицирането на връзките и взаимодействията, извеждането на факторните влияния и тенденциите, очертаването на основните и типичните аспекти на изследваните процеси, теоретичното възпроизвеждане на наблюдаваното явление и конструирането на теоретично знание за изследвания обект.

В своята съвкупност, двата подхода гарантират набрането на разнопластова, многоаспектна и **репрезентативна** информация, която може да послужи като емпирична основа за анализ на степента на разпространеност на сивата икономика, установяване на факторната обусловеност

на сивите практики, очертаване на типичните форми на сивия сектор и "уникалните" браншови лица. **Достоверността** на набраната емпирична информация се гарантира посредством избора на адекватни методи за набране на емпирична информация и конструирането на релевантни изследователски инструменти.

2.2. Предмет и обект на изследването сред работодателите

Предмет на изследването са представите, мненията и оценките на работодателите за проявленията, механизмите и степента на разпространение на сивата икономика.

Обект на изследването сред работодателите са легално съществуващите стопански субекти на територията на страната, извършващи дейност в основните икономически подотрасли. При конструирането на обекта на изследването е използвана Класификацията за икономически дейности от 2008 г., като изследваните единици са избрани от 19-те основни категории дейности. С възприетия подход за дефиниране на обекта на изследването е даден равен достъп на икономическите субекти от всички основни отрасли в изследването на представите и оценките за сивите практики.

2.3. Цел и задачи на изследването сред работодателите

Целта на изследването сред работодателите е да се установи структурата и стабилността на представите, нагласите и оценките на работодателите за същността, обсега и основните проявления на сивата икономика, а също и да се измери нивото на възприемане (чувствителността) на работодателите към проявленията на сивата икономика и степента на включеност на работодателите в сивите практики.

В съответствие с поставената обща цел са формулирани конкретните инструментални и познавателни задачи на изследването. Те се свеждат до анализ на структурата и съдържанието на нагласите, оценките и представите на работодателите за сивата икономика като елемент от икономическия живот на страната. Важна задача на изследването е да се измери степента на включеност на работодателите в различните проявления на сивата икономика, като успоредно с това се идентифицират най-разпространените сиви практики по браншове и се обобщат информацията за характера и обхвата на щетите, които изрядният бизнес претърпява от сивите работодатели.

2.4. Сивата икономика – обхват и дефиниране

Многообразието от използвани дефиниции за разглеждания социално икономически феномен показва, че става въпрос за многопластово явление, с множество различни аспекти на проява, което затруднява определянето на границите на проявлението му. Европейските изследователи, основно икономистите и статистиците⁴, използват като синоними понятията "икономика в сянка", "нерегистрирана икономика", "сива икономика", с които описват неотчетените икономически дейности на легално съществуващите икономически субекти. **Приоритетно се извършват измервания на стойностите на макро- или микроикономически показатели, по които се съди за нивата на сенчестите икономически дейности, оставащи неотчетени пред лицето на държавата.**

През периода 2000-2011 г. все по-масово

се прилагат косвените методи и моделният подход. Последният се превръща в истинско предизвикателство за икономисти и статистици, свидетелство за което е фактът, че екипи от водещи европейски центрове полагат усилия за неговото модифициране и развитие. Методите **MIMIC** (Multiple-Indicators-Multiple-Causes) и **DMIMIC** (Dynamic Multiple-Indicators-Multiple-Causes), разработвани от екипите на **Шнайдер (10, 2005, с. 3-4; 11, 2007, с. 4-6; 12, 2011, с. 2-6)**, са моделни методи, които представят икономиката в сянка чрез една или няколко променливи в зависимост от различни факторни променливи, включени в иконометричния модел. **В разбирането на Шнайдер "икономиката в сянка"** включва законното производство на стоки и услуги за пазара, което е предназначено укрито от публичните власти с цел да се избегне 1) *плащането на подоходни, ДДС и други данъци;* 2) *плащането на социалноосигурителни вноски;* 3) *спазването на определени законодателни стандарти на пазара на труда като минимални заплати, максимална продължителност на работното време, стандарти по безопасност и здраве при работа;* 4) *спазването на административните процедури като попълване на статистически въпросници или други административни формуляри.*

Най-новите европейски тенденции в развитието на подходите за дефиниране и измерване на нерегистрираните икономически дейности са пряко свързани с потребностите от оптимизиране на процесите по набирание и обработване на изчерпателна информация за параметрите на националните икономики. В този контекст напълно логично е засиленото развитие на статистическите методи, с

⁴ Виж Schneider, Fr., The Shadow Economy in Europe. Using Payment Systems to Combat the Shadow Economy, A.T. Kearney, Inc. Marketing & Communications, 2009, pp. 2-16; Schneider, Fr., Shadow Economies and Corruption in Transition Countries: Some Preliminary Findings, 2007, 4-6 p.; Schneider, Fr., Shadow Economies of 145 Countries All Over the World: Estimation Results over the Period 1999 to 2003, 2005, pp. 3-4; Williams, C.C. and Renooy, P., (2009), MEASURES TO TACKLE UNDECLARED WORK IN THE EUROPEAN UNION, 2009, p. 36-39.

помощта на които се въвеждат целенасочени наблюдения и оценки на съзнателно прикриваните от икономическите субекти дейности и на тази основа се правят дооценки за относителните нива на сивия сектор в рамките на националните икономики. Резултатите от направените дооценки имат висока управленска стойност, тъй като се използват като коригиращ коефициент при определянето на размера на БВП, а също така служат като отправна база при конструирането на политики за оптимизиране на преразпределителните и социално солидарните механизми на национално ниво.

В познавателен смисъл всеки от подходите и методите има своите познавателни достоинства, но и недостатъци, поради което полученото с тяхна помощ знание може да бъде в различна степен неадекватно, т.е. различно от действителното положение. До голяма степен тези различия се дължат на факта, че различните методики стъпват на нееднакви базови дефиниции за сенчестите икономически дейности, най-големите различия от които са по отношение на включването или не на "черната икономика" в обхвата на изследваните сенчести дейности. Логично, това води до получаването на различни по стойност оценки. Различията в оценките се засилват допълнително и от нееднаквите подходи в конструирането на инструментите, с които се набира търсената информация по изследваните признаци. Поради това, макар че изследват една и съща обективна икономическа реалност, различните подходи и методи продуцират различни оценки за нивата на сивия сектор.

Българската изследователска линия в измерването и обяснението на сенчестите дейности в икономиката се ориентира по европейската традиция и следва утвърдените се основни изследователски подходи. В България изследователският интерес към икономиката в сянка следва кривите

на социално-икономическия "дневен рег", а българските изследователи (3, 2009, с. 1-19) постепенно аргументират използването на понятието "**скрита икономика**". Гоев (1, 2009, с. 12) и неговият екип дефинират понятието "скрита икономика" и го поставят в основата на провежданите от тях изследвания. Според тях "скритата икономика" е синтетично понятие, включващо в себе си три елемента – "**натурална**", "**черна**" и "**сива**" икономика. От статистическа гледна точка този термин се приема като инструментално целесъобразен, защото се отнася за отчетно необхванатите икономически дейности. В контекста на макроикономическите анализи интерес представлява разбирането на Статев (2, 2002, с. 25-28) за **неформалната икономика като съвкупност от четири паралелно съществуващи сектора – черна икономика, скрита икономика, сива икономика и натурална икономика**. Ясното разграничаване на компонентите на неформалната икономика е ценно поне в четири отношения: а) систематизира опитите за дефиниране на неотчетените икономически дейности; б) предлага изчерпателна дефиниция на икономическите дейности, оставащи извън регулациите, в) изпълнява важна инструментална функция при разглеждането на динамиката на БВП в контекста на очертаването на основните макроикономически дисбаланси и г) предлага прецизиран в методологическо отношение подход за провеждане на систематични действията по измерването на неотчетените икономически дейности.

За целите на изследването сред работодателите възприемаме своя работна дефиниция за явлението сива икономика, в основата на която поставяме два критерия. Първият критерий се отнася до разпознаваемостта на икономическите субекти в правния свят – от тази гледна точка субектите са или легално съществуващи (регистрирани като икономиче-

ски единици), или **нерегистрирани (реално съществуващи субекти, но без законна регистрация)**. Вторият критерий отчита легитимността на икономическите действия по смисъла на законодателството и се свежда до спазването на съществуващите регулации и правила за правене на бизнес. По този критерий икономическите субекти се различават както по характера на извършваните от тях стопански дейности (разрешени от закона или не), така и по степенята на спазване на фискалната дисциплина, данъчното, осигурителното и здравното законодателство.

Като стъпваме на горните два критерия, **дефинираме сивата икономика като тази част от икономиката, която се реализира от легално съществуващи икономически субекти, извършващи съзнателно и/или несъзнателно нарушения на фискалната дисциплина, на данъчното, осигурителното и здравното законодателство, в това число частично или цялостно неотчитане на реално осъществяваните дейности**. В смисъла на така възприетата дефиниция, предмет на изследване са нагласите, представите и оценките на работодателите за **сивия сектор в икономиката**. Дейностите, спадащи към "черната икономика" и "натуралната икономика", остават извън обсега на изследването.

2.5. Система от индикатори за изследване на образа на сивата икономика сред работодателите

За целите на изследването сред работодателите предварително конструираният теоретичен модел за сивата икономика е конкретизиран посредством превръщане-

то на абстрактните понятия в конкретно уловими и измерими показатели и индикатори. Чрез поредица от методически стъпки⁵ се стигна до разработването на следната **система от емпирични индикатори за изследване на образа на сивата икономика в представите на работодателите**:

1. **Форми на наемане на работна сила:**
  - Договори (видове договори, наличие на формален трудов договор, липса на договори, некоректно сключени договори, договори със скрити клаузи);
  - Уговорки за допълнителни възнаграждения над обявените в договора (скрити клаузи) – размер на дохода, за какви дейности, в какви фирми; полагане на труд без адекватна регистрация (основна работа, допълнителна работа) и отчитане на дохода;
  - Начин на заплащане (изцяло по банков път, доплащане на ръка, неплащане на допълнителен и извънреден труд);
  - Извършване на нерегламентиран труд;
  - Работно време (реално отработено и според договора);
  - Скриване на отработени часове и недекларирането им и съответно неотчитане на разход, на осигуровки, на облагане на дохода;
  - Наемане на работници без лиценз, без квалификация.
2. **Избягване на плащането на данъците и незаконна трудова дейност (социална измама):** неплатени дейности, неосигуряване или непълно осигуряване, необезопасеност на работното място.
3. **Спазване на осигурителното законодателство:**
  - Спазване на осигурителните прагове;
  - Избягване плащането на социалноосигурителни вноски;

⁵ При конструирването на системата от индикатори са взети предвид резултатите от предварително проведените в рамките на цитирания тук проект качествени изследвания (фокус групи и дълбочинни интервюта) и двете кабинетни проучвания – кабинетното проучване за европейските практики и модели за изследване на нерегистрираната икономика, и кабинетното проучване за изясняване на наукнокатегориалния апарат за изследване на нерегистрираната и сивата икономика.

Статии

- Социални и здравни осигуровки (база за осигуряване) – при какви суми; при допълнителната и основната заетост;
- Осигуряване на минимална работна заплата или минимален осигурителен праг;
- Неплащане и неотчитане на извънреден труд; неизплатени заплати и осигуровки;
- Работа без осигуровки, договори и осигуряване върху 4-часов работен ден, докато в действителност се отработват повече от 10 часа.

4. Избягване на стандарти и регулации – ниво на заплати, работно време, условия на труд; административни формуляри, статистически форми.

5. Избягване плащането на преки и косвени данъци, недеклариране на бакшиши и подаръци, които подлежат на данъчно облагане; извършени дейности – симулиране, фиктивност или извършване на дейности на други обекти с активи на фирмата и неотчитане, отчитане на по-малка печалба.

6. Спазване на данъчното законодателство – недеклариране на дейности, укриване на приходи, формиране на по-ниска печалба от действителната, извършване на скрити дейности и неотчитането им пред държавата, избягване на данъци чрез счетоводни трикове, неплащане на данъци, скриване на данъци,

7. Извършване на нерегламентирана стопанска дейност – извършване на различни видове услуги като основно или странично занимание с цел осигуряване на доходи; нефактуриране на сделки и услуги, укриване на обороти и данъци, наемане на помощен персонал за извършването на тези дейности и отношенията с този вид персонал.

Допълнително, за целите на настоящето изследване, се търсят мнения, представи и оценки по следните емпирични индикатори:

1. Наличие на задлъжнялост към и от други фирми.
2. Наличие на задлъжнялост към и от държавни и други структури.
3. Неполучени плащания/невъзстановени

- плащания от държавни и други структури.
4. Участие в конкурси и обществени поръчки.
5. Интереси на местния и външния пазари.
6. Представи за сравнителните предимства в бранша.
7. Представи за основните щети, нанасяни от работещите в сенчестия сектор.
8. Представи за типичните сиви практики в бранша и в региона.
9. Оценки за мащабите на разпространение на сивия сектор в различните браншове и региони.
10. Оценки за причините за съществуването на сенчест сектор.
11. Оценки за ролята на държавните институции, браншовите, синдикалните и работодателските организации за овладяването на сивата икономика.
12. Мерки за овладяване на нерегистрираната/сивата икономика.

Описаните тук емпирични индикатори са трансформирани в подходящи по вид, характер и функции въпроси, като по този начин е конструиран работоспособен *Въпросник за стандартизирано интервю с работодателите*, съобразен с гледната точка на работодателите и техния начин на интерпретиране на темата за сивата икономика. Но действителността, както е известно, е далеч по-богата от теоретичните конструкции. Така например достатъчно често практика е работодател, регистриран за извършването на определени видове дейности, успоредно с това да извършва и други, разрешени от закона дейности, за които обаче няма официална регистрация. Последните дейности остават неотчетени и придават "сиво лице" на една иначе изрядна фирма. Често разпространен е вариантът легално съществуващ икономически субект да има едновременно и легитимно, и "сенчесто лице". Легитимното лице се формира от извършването на позволени от закона дейности, но то служи като официално прикритие за извършването на други, неразрешени от закона дейности.

За да проверим до каква степен възприетата от нас работна дефиниция за сивата икономика съответства на представите на работодателите, предварително проведохме **серия от изследвания с качествени методи**. Целта беше да се верифицират първоначалните изследователски хипотези (най-вече по отношение разбирането на сивата икономика като явление), да се прецизира системата от емпирични индикатори и да се тестват изследователските въпроси. Използвахме два класически качествени метода – метода на фокус групите дискусии и **метода на дълбочинното интервю**. Създадохме специални изследователски инструменти (**сценарий за фокус групи с работодатели и въпросници за дълбочинно интервю с работодатели от 11 индустриални бранша**⁶), с които бяха проведени седем фокус групови дискусии (в градовете Варна, Бургас, Велико Търново, Лом, Стара Загора, Кюстендил и Гоце Делчев) и 440 дълбочинни интервюта по браншовете. Първичният анализ на получената информация позволи да се обособят общите насоки в схващанията на работодателите за същностните черти на сивата икономика, да се очертаят основните ѝ проявления, да се дефинират възможните насоки за провеждането на по-нататъшни изследователски търсения при количествените изследвания.

2.6. Методика на набиране на първичната информация

В съответствие с възприетите общи методологически подходи е направена предварителна оценка на познавателните и инструменталните качества на методите за набиране на емпирична информация. Възприет е подходът, че методите трябва

задължително да отговарят на изискването за релевантност в следните основни аспекти:

А) Релевантност по отношение на изследваната тема;

Б) Релевантност спрямо изследваните целеви групи (генерални съвкупности) – особеностите на целевите групи, ниво на информираност, степен на включеност и съпричастност към изследваните процеси, нагласа и склонност да се говори по тези въпроси;

В) Релевантност спрямо общия теоретичен модел, в това число формулираните хипотези и очакванията за основните параметри на изследваните процеси и явления;

Г) Релевантност по отношение на системата от индикатори, с помощта на която се описват изследваните процеси и явления.

В резултат на направения анализ е избран **методът на стандартизираното интервю, с помощта на който е извършено набирането на емпиричната информация сред работодателите**. За целите на изследването е конструиран адекватен **Въпросник за стандартизирано интервю с работодателите**, съдържащ въпроси за установяване на оценките, мненията и представите на работодателите за сивата икономика в различните области на икономическия живот на страната. Този тип оценки безспорно имат субективен характер и това обстоятелство е отчетено от изследователите на етапа на обобщаване и анализ на съвкупната емпирична информация. Но, от друга страна, следва да се има предвид, че съществуващите традиции в европейски мащаб (както статистически, така и социологически) за измерването на нерегистрираната/сивата икономика чрез директни методи, се базират

⁶ Проектът "Ограничаване и превенция на неформалната икономика" освен общите познавателни и инструментални задачи, конкретизира измерванията на нагласите и оценките за сивата икономика сред работодателите от следните 11 бранша: *машиностроене, електроника и електротехника, информационни технологии, инфраструктурно строителство, лека промишленост (полиграфия), парфюмерия и козметика, млекопреработване, туризъм, небанкови финансови услуги, услуги от общ интерес – пощенски услуги и здравеопазване*.

основно и главно на анализа на субективни оценки, представи и мнения на различни групи от населението. Предварителният анализ на съществуващите методологически и методически подходи показва, че въпреки очевидната си субективност, набраните по социологически път мнения и оценъчни съждения са единственият пряк начин за измерване на представите, нагласите и чувствителността спрямо нерегистрираната/сивата икономика. Този тип изследвания на практика пресъздават структурата и реалното съдържание на общественото мнение (обществените представи) за самото явление нерегистрирана/сива икономика, за неговите основни проявления и форми. Съществено важно при конструирането на изследователските въпроси е да се приложат оптимални изследователски техники и подходи, така че да се минимизират рисковете от получаване на недостоверна информация.

Всички въпроси са предварително тествани с помощта на дълбочинни интервюта и фокус групови дискусии. Тяхната изследователска работоспособност е оценена от изследователския екип и в случаите, когато е било необходимо, са направени адекватни корекции, така че да се постигне максимална работоспособност на въпросите.

Следвайки произтичащите от целите, задачите и хипотезите на изследването методологически основания, за целите на изследването е обоснован модел от стратифицирана и гнездова извадка, с обем на извадката равен на 1000 единици⁷.

3. Теренна реализация на изследването

Изследването сред работодателите е реализирано на терен в периода 01.06.-31.07.2010 г. Проведени са 1000 ефективни изследователски интервюта. Приложени са

процедури по контрол на набрането на информацията и логически оглед и проверка на попълнените въпросници.

Набраната първична емпирична информация е въведена под формата на индивидуални електронни записи и така е генериран масив от съвкупна емпирична информация. Получените информационни масиви са обработени с помощта на програмен продукт за статистико-математическа обработка на информация от социологически изследвания (SPSS). Извършени са всички видове задължителни за този род обработка процедури (чистене на системните файлове, сортиране по определен вид критерии, допълнително кодиране и прекодиране). Така получената съвкупна информация послужи като фактологична основа за анализ на същността, обхвата и проявленията на сивата икономика – така, както изглежда тя в представите на българските работодатели.

4. Основни резултати от изследването на сивата икономика в представите на работодателите

При изследването сред работодателите е събрана внушителна по обем информация. Тук очертаваме част от по-съществените в социологически смисъл проблеми, като оставяме отворена възможността за следващи представяния и дискусии по изследваните въпроси.

4.1. Сивата икономика – необходимият социално-икономически "компромис"

В представите на работодателите сенчестата икономика е изключително сложно, комплексно, многоизмерно и в същото време вътрешно противоречиво явление. Противоречивата същност на сивата икономика логично поражда противоречиви нагласи и оценки, което усложнява диагностиката на

⁷ Обосновката на модела и обема на извадката на националното представително изследване сред работодателите е направена от проф. д.с.н. Светлана Съикова. Тук цитираме в обобщен вид резултатите от направената обосновка.

сенчестите икономически практики и затруднява тяхното ограничаване и превенция.

В представите на българските работодатели доминира образът на сенчестата икономика като допустимо нарушение на регулациите, особено в ситуации на преход и криза. Тъй като изследването се провежда в средата на 2010 г., една голяма част от работодателите намериха за разумно да изтъкнат ролята на кризата като силно катализиращ фактор за появата на нови сиви работодатели и за утвърждаването на морала на "псевдопредприемчивостта". Според 53,9 % от работодателите, *макар сивата икономика да е очевидно нарушение на законодателството, част от нейните прояви са допустими и приемливи в обстоятелства на криза.* Други 40,4 % от работодателите са категорични, че *сивата икономика е необходимост за оцеляването на бизнеса и гражданите в България.* Внутригрупна група от 40,3 % от работодателите виждат в сивите практики *възможност за компенсиране на пропуските в държавната политика*, а според 13,3 % от работодателите икономиката в сянка е

проява на гъвкавост от страна на предприемачите. Една трета от работодателите (34,9 %) възприемат сенчестата икономика като еманация на традиционния балкански манталитет "да се надхитри закона и държавата". Живее ли някогашният Андришко в съвременния български предприемач? Очевидно да.

Типичните сиви практики за България се очертават главно в четири области. Данните от изследването показват, че работодателите са склонни да асоциират сивия сектор с практики и механизми от областта на **нерегламентираните плащания** (плащане на ръка по повод на скрити клаузи в различни типове договори със служители, клиенти или доставчици, или по други поводи, свързани с постигането на определени цели) и **нарушенията на данъчните регулации** (най-вече, неплащане на пълен размер данъци и осигуровки). В същото време групи широко разпространени сиви практики като **невнасяне на ДДС, контрабандният внос/износ⁸ и нелоялната конкуренция** подсъзнателно се поставят на по-заден план. *Виж Таблица 1:*

Таблица 1. Асоциации на изследваните лица за нерегистрираната/сенчестата икономика

Асоциации за основните прояви на сенчестата икономика:	Относителен дял в %
Плащане "на ръка" (пари в пликче)	43,0
Неплащане на пълен размер данъци върху печалбата	44,2
Неплащане на пълния размер осигуровки	41,0
Нелоялна конкуренция	30,6
Неспазване на данъчните разпоредби	25,3
Нефактуриране на продажбите	30,4
Неплащане на ДДС	27,6
Контрабанден внос	21,6

Източник: Национално представително изследване сред работодателите, АИКБ, 2010 г.

⁸ Включването на контрабандния внос/износ в състава на сивата икономика е дискуссионно, но въпреки това беше възприето като елемент от проведеното изследване.

Статии

За 43 % от работодателите първата асоциация за сиви практики е **плащането "на ръка"** ("пари в пликче"); за 44,2 % от тях сивото се изразява в **неплащането на пълен размер данъци върху печалбата**; за 41 % първата асоциация е **неплащането на пълния размер осигуровки**; за 30,6 % от работодателите – **нелоялната конкуренция**; за 25,3 % – **неспазване на данъчните разпоредби**, за 30,4 % – **нефактурираните продажби**; за 27,6 % това е **неплащането на ДДС**, а за 21,6 % – **контрабандният внос**⁹. Тук ще отворим скоба, за да направим съществено от сравнителна гледна точка уточнение. Отделните категории изследвани лица асоциират сенчестата икономика с различни практики. Работодателите и работниците/служителите¹⁰ като активни икономически субекти, непосредствено въввлечени в различните сфери на икономиката и изпитващи прякото въздействие на последствията от проявите на сивата икономика, си изграждат представи за нея, които са резултат на непосредствената икономическа ситуация, в която са въввлечени. Поради тази причина работодателите и работниците/служителите са по-обективни и адекватни на реалната икономическа ситуация. Представите на населението, доколкото то включва и икономически неактивни субекти, като пенсионери, безработни, инвалиди, домакини, учаци, са кумулативен образ, изграден от представите на различни групови субекти, една част от които са външни по отношение на основните икономически процеси. Поради това техните представи и асоциации са в много по-голяма степен генерализирани и хиперболизирани.

В този смисъл очаквана и логична е дълбочината, с която работодателите говорят за различните аспекти и проявления на сивите практики. **Прави се, например, разлика между тези форми на сива икономика, които са своеобразни защитни механизми срещу неточностите или непълнотите в данъчното законодателство, и онези проявления на сивата икономика, които са резултат от стремежа за бързо и безогледно забогатяване.** В този смисъл работодателите говорят за **минимално необходимата сива икономика**¹¹, третирана като средство за оцеляване на нестабилните или малките работодатели, и **обществено опасната, вредната сива икономика**, при която неспазването на законите се превръща в масов модел за бизнес дейности, налице са грастични нарушения на законодателството, а резултатът са значителните щети за изрядните работодатели, държавния бюджет и механизмите за преразпределение на доходите в национален мащаб.

В социологически аспект важното е, че работодателите възприемат **сивата икономика като обективно присъстващ, неизбежен елемент от икономическата среда**, изразяващ се в съзнателното нарушаване на част от съществуващите регулации с цел постигането на повече сравнителни предимства, по-висока рентабилност и генерирането на по-бърза и по-лесна печалба. Разнолика и многопластова, сивата икономика е **необходимият социално-икономически "компромис", който компенсира съществуващите пропуски в данъчното и осигурителното законодателство на страната.**

⁹ Разглеждането на контрабандния внос като една от проявите на сивата икономика предизвика методологически спорове, но по изричното настояване на работодателите все пак бе причислено към формите на сивата икономика.

¹⁰ Тези сравнения са на базата на данните от проведените в рамките на цитирания тук проект "Ограничаване и превенция на неформалната икономика" национално представително изследване сред работниците и служителите и национално представително изследване сред населението (юни-септември 2010 г.).

¹¹ Поради това дискусиата върху така наречените допустими компромиси за оцеляване на микропредприятията остава отворена и актуална. Особено в контекста на данните на НСИ от август 2011 г., показващи че 99 % от предприятията в България са в категорията микро- и малки предприятия.

4.2. Тенденциите в обхвата на сивия сектор

За работодателите сивата икономика не е просто изследователски въпрос, а многопластов, остър проблем от всекидневието. Според работодателите, в периода 2005-2006 г. е имало тенденция за намаляване относителния дял на сивите фирми, но след 2007 г. е налице ръст и "обратно" броене в посока към сивия сектор. **Всеки трети работодател (37,7 %) е убеден, че през последните три години тенденцията е към нарастване на сивия сектор в икономиката.** Други 34,4 % считат, че статуквото се е запазило, а според 16,2 % от работодателите е налице намаление на относителния дял на сивия сектор в икономиката на страната. "Посивяването" на работодателите се дължи основно на глобалната финансова и икономическа криза, която на ниво отделни фирми се изразява в свиване на производството, загуба на пазари и клиенти, съкращаване на работни места, намалена рентабилност.

В този контекст обект на специално внимание са оценките на работодателите за относителния дял на сивата икономика. **Според оценките на работодателите към момента на изследването (юни 2010 г.) относителният дял на сивата икономика¹² в България е 42,2 %.** Обръщаме внимание, че цитираните данни представляват обобщени оценки на работодателите за това до каква степен сивият сектор присъства в икономиката на населените места, в които живеят и извършват дейност. В този смисъл въпросните оценки следва да се схващат като елементи от представите и оценките на работодателите

за сивия сектор в икономиката. Но в същото време трябва да се има предвид, че тези оценки визират относителния дял на разпространението на сивите практики като част от общата съвкупност от икономическите дейности и нямат претенции за оценяване на относителния дял на сивия сектор от брутния вътрешен продукт¹³.

Задълбочаването на анализа очертава любопитни **регионални концентрации на сивия сектор.** Данните позволяват да се идентифицират гнездата на сивата икономика по административни области и да се очертаят регионалните измерения на сивия сектор. Според работодателите, **сивият сектор е пуснал най-дълбоко своите пипала в градовете Пазарджик, Смолян, Хасково, Ямбол, Видин, Русе, Ловеч, Кюстендил, Бургас и Варна.** Внимание заслужава и фактът, че в няколко от областите (Силистра, Добрич, Кърджали, Враца) е налице очевидното нежелание да се дават оценки на относителния дял на сенчестата икономика. Това подсказва, че в тези области също можем да очакваме по-високи стойности на сивия сектор отколкото са посочени в оценките на работодателите.

Един от акцентите в изследването е установяването на представите на работодателите за вредите, които сивата икономика нанася на изрядния бизнес. Преобладаващата част от работодателите (86,9 %) са категорични, че работещите в сенчестия сектор фирми нанасят изключително сериозни щети на фирмите, работещи изцяло "на светло". Изследването сред работодателите конкретизира общите представи за вредите и показва, че от гледна точка на легалния бизнес,

¹² Удивително съвпадение е, че до идентични изводи достига екипът от УНСС под ръководството на проф. д-р В. Гоев, който през 2009 г. провежда изследване сред българските работодатели с цел измерване на относителния дял на скритата икономика в страната.

¹³ Това уточнение е важно, тъй като обичайната практика за оценяване на сивия сектор в национален план е свързана по-скоро с изчисляването на щетите от сивия сектор и оценяването на относителния му дял по отношение на годишно създадения брутен вътрешен продукт. Тези измервания стъпват на макроикономически показатели и като цяло използват друг тип подходи към измерването на сивия сектор.

Статии

негативните последици от сивата икономика са многобройни: *затруднява се наемането на персонал, включително и висококвалифициран, повишава се опасността от фалит на икономическите единици, работещи на светло, прави се пазарен дъмпинг, затруднява се намирането на инвестиции, принудително се работи с по-ниска печалба, налице е загуба на клиенти, спад на продажби, установяват се практики на нелегална конкуренция (виж Таблица 2):*

гатели преосмислят своето икономическо поведение и прибягват до прилагането на разнородни сиви практики. Ситуацията по браншовете е различна, но като цяло се наблюдава тенденция не само за запазване на високите нива на сиви практики по браншовете, но и появата на нови фирми нарушители на регулациите.

Изследването потвърди първоначалната изследователска хипотеза, че сивата икономика е диференцирана по браншови

Таблица 2. Вреди, нанасяни на изрядните фирми от работещите в неформалната икономика

Вреди:	% работодатели, посочили съответната вреда
Загуба на пазари и клиенти	75,6%
Спад на продажбите	74,7 %
Принудителна работа с по-ниска печалба	74,2 %
По-слаба конкурентоспособност	72,9 %
Работа при по-високи разходи за труд	69,5 %
Повишена опасност от фалит	67,2 %
По-висока себестойност на продукцията	65,5 %
Затруднено наемане на персонал	47,3 %
Загуба на персонал, в т.ч. висококвалифициран	46,2 %

Източник: Национално представително изследване сред работодателите, АИКБ, 2010 г.

Очевидно, в представите на работодателите **сивата икономика е един от основните рестриктивни фактори пред конкурентоспособността на икономическите структури**. Освен очевидните щети за работодателите (по-ниска конкурентоспособност, по-малко сравнителни предимства, по-висока себестойност на продукцията и загуба на пазарни позиции), сивата икономика създава сериозни проблеми и пред наемния труд (загуба на социални и здравни права). Но още по-сериозният проблем е **"ефектът на домино"** – според 56,4 % от работодателите, вследствие на щетите, понасяни от работещите "на светло" фирми, част от изрядните работо-

признак. Има **браншовете с подчертано по-силно изразено "сиво лице"**, докато други браншовете предоставят по-малко уютни пространства за сивите практики. Анализът на съвкупната емпирична информация показва, че е налице статистически значима зависимост между нивата на сив сектор по браншовете, от една страна, и специфичните особености на макро- и микрорамката, определящи параметрите на извършваната дейност от стопанските субекти в съответния бранш, от друга. Като браншовете, допускащи най-високи нива на сиви практики, се очертават **строителството, хотелиерството и туризмът, здравеопазването, млекопреработването, преработващата**

промишленост, търговията и ремонтните дейности, транспортът и съобщенията, операции с недвижими имоти, финансовите дейности.

В търсене на причинно-факторната обусловеност на сивия сектор в браншовете, работодателите се обединяват около тезата, че **съотношението на официалната към сивата икономика на браншово ниво варира силно в зависимост от:** 1) *степената на развитост на бранша, 2) способността на бранша да генерира парични потоци, 3) типа (спецификата) на крайните стоки и услуги, 4) интереса на политическите сили към съответния бранш и 5) ангажираността на държавата с развитието и регулирането на дадения бранш.* Затова, ако в някои отрасли сивият сектор е в диапазона 20-30 % (например в машиностроенето и пощенските услуги), в други браншовете той достига до 70 и повече процента (в строителството, туризма, хотелиерството и ресторантьорството, здравеопазването и млекопреработването).

4.3. Защо работодателите избират да работят в зоната на зрача?

Сенчестите практики са многолика икономическа реалност, която поради своята противоречивост – като природа, функциониране и резултати, често пъти увеличава немалка част от работодателите. Но защо сивата икономика е така атрактивна? Какво подтиква работодателите да извършват очевидни нарушения, макар и с цената на немалки рискове? Анализът на мненията и оценките на работодателите позволява да се изведат основните мотиватори за работа в сивия сектор:

1. Сивият сектор привлича, тъй като предлага повече сравнителни предимства: Работодателите много добре съзнават, че сивите практики са нарушение на законодателството и са "нещо нередно". Но в същото време сивата икономика примамава с очевидно по-големите възможности за

реализиране на бързи печалби. Работейки в сивия сектор, работодателите плащат по-ниски данъци от реално дължимите (посочено от 68,0 % от работодателите), имат по-ниски разходи за труд (според 43,7 %) и по-висока рентабилност (според 24,2 %). Сивият сектор дава повече свобода при избора на доставчици и клиенти (по мнението на 21,6 %), позволява генерирането на "свободни парични фондове" (според 23,3 %) и улеснява набирането на персонал (според 21,5 %). Оказва се в крайна сметка, че **"сивите" са и по-конкурентни, и по-гъвкави, и по-печеливши.** Изключение правят експортно ориентирани предприятия, които залагат на изрядния си имидж и социално отговорното корпоративно поведение като фактор за спечелване на стабилни клиенти и пазари.

2. Законодателната среда позволява и дори стимулира съществуването на сив сектор в икономиката. Зараждането и съществуването на сенчестата икономика е обвързано във висока степен, според работодателите, с наличието на **законодателни пропуски и несъвършенства, които ловко се използват от "предприемчивите" работодатели.** Пряко следствие от неадекватността на законите по отношение на бизнеса е създаването на объркана, нерелевантна законова среда, която, вместо да стимулира икономическите дейности, генерира конфликти и проблемни ниши, а също и предпоставки за неформални икономически практики. Неадекватната нормативна база позволява произволни интерпретации, което създава допълнителни условия за процъфтяване на сивите практики в българската бизнес среда. **Противоречията и пропуските в законодателството създават възможности чрез заобикалянето на членове, алинеи и точки да се извършват редица нарушения в посока създаване на сиви икономически практики.** Несъвършените и взаимно противоречащи си нормативни

регулации са поканя към работодателите за използването на разнородни по характер сиви практики.

3. Сложната, противоречива и често променяща се законодателна среда създава обстановка на несигурност и нестабилност. Работодателите са убедени, че съществуването на сивата икономика е обвързано във висока степен със законодателни пропуски и несъвършенства, водещи до несигурност и нестабилност в регулаторната среда. Затова, макар да са наясно, че прибягването до сиви практики е нарушение на законодателството, когато са изправени пред дилемата "легитимност или оцеляване", близо 40 % от работодателите предпочитат варианта да поемат известни рискове по отношение на данъчното, трудовото и осигурителното законодателство. Това свое поведение работодателите обясняват с усещането за липса на гаранции за последователност в държавната политика по отношение на общите параметри и условията за функциониране на икономическите единици.

4. Естествена нагласа на предприемача е да търси икономическа рационалност в своето поведение. Затова всяка регулация, която поставя под въпрос икономическия просперитет на фирмата, е предмет на "преосмисляне" и заобикаляне. Голяма част от сивите практики в икономиката възникват като следствие от съществуващи конфликти между правно нормативната среда и представите на работодателите за икономически рационално поведение. Прекомерното регулиране е враг на свободната инициатива. **Колкото повече и по-тежки за изпълнение (в това число, по-скъпо струващи) са регулациите, толкова по-силна е тенденцията за тяхното нарушаване.**

5. Сринатото доверие към държавата и нейните институции отприщва прила-

гането на сенчести практики. Налице са сериозни промени в нагласите на бизнеса за легитимност в стопанските действия. Работодателите приемат ниската ефективност и слабата компетентност на контролните, съдебните и разследващите органи като даденост, в отговор на което създават компенсационни механизми с цел бързото и ефективно решаване на възникващите проблеми. Изследването показва, че силно влияние върху избора за работа в сивия сектор оказва **общата атмосфера на безнаказаност, ниският риск от разкриваемост на нарушенията и убеждеността на работодателите, че разследващите и съдебните органи са слабо ефективни, тромави и подкупни.**

Но независимо от наличието на обективни предпоставки за работа в сенчестата икономика, изборът на работодателя е все пак личен, субективен и свободно направен. Работодателите са наясно, че всеки път, когато нарушават правилата на играта, напускат зоната на легитимността и преминават в зоната на зрача. Затова ориентацията към една или друга сива практика винаги си остава въпрос на личен избор и фирмена политика.

4.4. Държавата – основен генератор на сиви практики?

Разсъждавайки върху **причините** за съществуването на сивата икономика, работодателите оформят следното основно послание: според тях **държавата е един от основните генератори на сивата икономика.** Впрочем, тази теза прозвуча за пръв път категорично в публичното пространство на един от форумите за дискутиране параметрите на скритата икономика¹⁴ и от тогава бе възприета от работодателите като удобното оправдание за прилагането на сиви практики. Но, оставяйки

¹⁴ Данев, Б. Сивата икономика: в България: тенденции и предизвикателства, Презентация на Кръгла маса "Скритата икономика в България – политики за преодоляване на икономическата криза", София, 10.12.2009 г.

настрана очевидната полза на бизнеса от пренасянето на цялата вина върху гържавността, нека вникнем в аргументите на работодателите. Основанията на работодателите за приписването на значима роля на гържавата в генерирането на сива икономика стават ясни при ранжирането на **факторите, които според работодателите продуцират и поддържат сивите практики в страната:**

1. Цялостната политика на гържавата за регулиране на бизнес средата, в т.ч. лутането между неолибералната пазарна доктрина и командно-рестриктивните подходи, липсата на последователност в приоритетите и подходите към създаване на макро среда (52,5 %).
2. Несъвършенствата, пропуските и "врагичките" в законодателството (49,2 %).
3. Неефективността на съдебната система (44,7 %).
4. Високите нива на корупция сред гържавната и общинската администрация (44,3 %).
5. Все още ниският жизнен стандарт на населението (42,3 %).
6. Абдикирането на гържавата от контролните ѝ функции (37,2 %).
7. Прекомерният фискализъм (37,2 %).
8. Противоречивите закони и подзаконови актове, в съчетание с честите промени в законодателството (34,0 %).
9. Ниската ефективност на разследващите органи и нищожният риск от разкриване на нарушителите (33,4 %).
10. Традициите в "заобикалянето на закона" – особености на народопсихологията (32,5 %).

При това положение напълно логично изглежда, че **работодателите упорито и настойчиво агресират укорите си директно към гържавата и институциите** – най-вече, заради сложната, противоречива и често променяща се законодателна среда, заради ниско компетентната и немотивирана за ефикасна работа гържавна администрация и заради това, че Темида не е еднакво строга към всички икономически

изгачи. Според работодателите, **гържавата е абдикирала от контролните си функции и на практика стимулира сивите работодатели, защото с пасивното си съзвучие допуска съществуването на значими нива на сив сектор в икономиката.** Работодателите са убедени, че гържавата разполага с механизмите и средствата за регулиране на нивата на сивия сектор в рамките на националната икономика. След като сивият сектор расте, това се тълкува от работодателите като добре премерена политика от страна на гържавата за (не)гласно толериране на сивия сектор. Логично възниква въпросът кой има полза от наличието на сив сектор. Засега оставаме този въпрос открит.

В този контекст специално внимание заслужава доминиращата сред работодателите нагласа, че **гържавата няма цялостна политика, насочена към овладяване на сенчестата икономика.** Според 39,6 % от работодателите през годините на прехода гържавата е предприемала отделни опити в тази насока, но така или иначе цялостна политика за преодоляване на сивата икономика липсва, а за 27,4 % от тях това дори никога не е било на "дневен ред". По мнението на 14,2 % от работодателите през последните десетина години по-скоро са провеждани политики за подкрепа на сивата икономика, поради което са прилагани частични и противоречащи си мерки за редуцирането и превенцията на сивите практики.

5. Заключение

Изследването на образа на сивата икономика сред работодателите установява интересни и силно провокативни елементи в моделите, с които работодателите възприемат и интерпретират сенчестите практики. Оценките и нагласите на работодателите към сивата икономика са двойствени, противоречиви, пропити със

завидна доза рационализъм, но и с желание привлекателността на сивия сектор да се маскира зад паравана на несъвършенствата на законодателната и институционалната среда и занижения контрол от страна на държавата.

Стопанското поведение на работодателите е подчинено на строга икономическа целесъобразност и трезва преценка за ползите и загубите от това да бъдеш изряден или да потънеш в зоната на зграча. **Ограничаването на сивия сектор се схваща като функция от действията и волята на държавата да оптимизира своите политики, за да създаде предпоставки и условия за благоприятна и гъвкава бизнес среда.** В тази връзка работодателите изразяват ясно и дефинитивно своите **оаквания към държавата като основен фактор за инициране на ефективна обща кампания за ограничаване на сивата икономика.** Оакванията са насочени най-вече към приемането на промени в съществуващото законодателство с цел намаляване на данъчното и осигурителното бреме, прецизиране и намаляване на регулациите според спецификата на браншовете, създаване на ефективни механизми за мониторинг и контрол по спазването на съществуващите правила за стопанска дейност и гарантиране на равенство пред закона на всички стопански субекти, въвеждане на строги, адекватни на нарушението санкции за неспазващите правилата и стимулиране на изрядните работодатели.

Силно е обаче съмнението сред работодателите, че държавата има реално желание да ограничи сивия сектор. Упоритото присъствие на сивите практики в икономиката на страната поставя под въпрос и ефикасността на управленските подходи за ограничаване на сивия сектор.

Обективността изисква да отбележим, че въпреки многобройните мерки за ограничаване на сивия сектор, предприети през последните години, сенчестата икономика

в страната устойчиво се задържа на сравнително високи нива. В тази връзка възникват най-малкото пет съмнения:

Първо, мерките не са адекватни, т.е. те не засягат същината на проблемите, поради което с тяхното прилагане се постига или минимален, или дори обратен ефект;

Второ, мерките не са съобразени с особеностите на българската икономическа действителност и социално психологически фон. Това, че гадена мярка е работила в други общества в преход, не означава, че механичното ѝ пренасяне у нас ще доведе до положителен резултат;

Трето, мерките не са съгласувани, поради което взаимно се неутрализират или дори водят до създаването на нови сиви практики;

Четвърто, мерките не се проектират с идеята за радикална промяна в ситуацията, т.е. поставят се под съмнение самите намерения за действително ограничаване на сивата икономика;

Пето, корените на сивата икономика са комплексни и много по-дълбоки и поради това се изискват целенасочени, добре премерени и устойчиви във времето мерки.

Но изследването сред работодателите оставя открити за дебат някои съществено важни въпроси:

1) **До каква степен трябва да се ограничава сивият сектор? Има ли допустими компромиси?** Отговорът на тези въпроси е пряко свързан с дефинирането на практиките, които се схващат като **социално допустима сива икономика**, и дефинитивното определяне на елементите на **обществено опасната сива икономика.** В този контекст важно е да се уточнят социалните функции на "натуралната икономика", традиционно считана за необходима и допустима. Това ни отвежда към прецизиране на знанието за социалната не/допустимост на различните видове сиви практики и може да подскаже насоките за

ограничаването на сенчестата икономика в страната.

2) **Вторият въпрос се отнася до пресмислянето на подходите и мерките, с които се атакуват различните видове сиви практики.** Търсенето на отговор на този въпрос ни връща към един от най-остро дискутираните от икономическата мисъл проблеми – **за ролята на държавата в регулирането на икономиката.** Тъй като взаимозависимостите между съществуването на сив сектор, от една страна, и начина, по който държавата осъществява регулаторните си функции по отношение на бизнес средата и дейността на икономическите единици, от друга страна, са очевидни, струва ни се удачно дебатът да се поднови, този път в контекста на ролята на държавата за съществуването и ограничаването на сенчестата икономика.

Литература:

1. Гоев, В., В. Бошнаков, Скритата икономика в България. Статистически оценки и сравнения за периода 2002-2008 г., Университетско издателство "Стопанство", София, 2009, с. 12.
2. Статев, Ст. Макроикономически дисбаланси на прехода. Сп. Банки, инвестиции, пари, 2002, N 2, София, с. 25-37.
3. Нончев, А., Индекси на скритата икономика. Възможности и ограничения на един подход за измерване на скритата икономика, Презентация на семинар "Сивата икономика в България по време на криза: нови тенденции и методи на измерване", София, 27 февруари 2009 г.

4. Стоянова, К., К. Кирова, А. Кирова., Социални предизвикателства на икономиката в сянка, София, ГорексПрес, 1999, с. 26-32.
5. Икономически и социален съвет на Р България, Неформалната икономика и мерки за ограничаването ѝ. Становище на Икономическия и социален съвет на Република България, прието на 30.11. 2006 г., с. 23.
6. Икономически и социален съвет „Становище "Предизвикателства пред българската икономика", София, 2010.
7. Институт за пазарна икономика, Влияние на данъците върху сенчестата икономика, София, 2006.
8. Световна банка, Доклад №. 45819-BG. България: оценка на инвестиционния климат, том втори II. Неформалният сектор, 2008.
9. Център за изследване на демокрацията, Политики за противодействие на икономическата криза: динамика на скритата икономика, Policy Brief No. 20, декември 2009, с. 14-20.
10. Schneider, Fr., Shadow Economies of 145 Countries All Over the World: Estimation Results over the Period 1999 to 2003, 2005, pp. 3-4.
11. Schneider, Fr., Shadow Economies and Corruption in Transition Countries; Some Preliminary Findings, 2007, p. 4-6.
12. Schneider, Fr., The Shadow Economy and Shadow Economy Labour Force: What Do We, (Not) Know, Inc. Marketing & Communications, 2011, pp. 2-6.
13. Williams, C.C. and Renooy, P. Measures to Tackle Undeclared Work in the European Union, 2009, p. 36-39.